

Список використаних джерел

1. Бойко Г.В. Трансформація уявлення про себе в умовах кризи, пов'язаної з втратою роботи: дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01 / Г.В. Бойко ; Харк. нац. ун-т ім. В.Н.Каразіна. – Х., 2006. – 206 с.
2. Бондаренко А.Ф. Социальная психотерапия (психосемантический подход) / А.Ф. Бондаренко. – К. : КГПИИЯ, 1991. – 189 с.
3. Демин А.Н. Личность в кризисе занятости: стратегии и механизмы преодоления кризиса: автореф. ... докт. дис. : 19.00.01 / А.Н. Демин ; Кубан. гос. ун-т. – Краснодар, 2005. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.dissercat.com/content/lichnost-v-krizise-zanyatosti-strategii-i-mekhanizmu-preodoleniya-krizisa>
4. Лыіна Ю.М. Трансформація ментальних моделей в осіб середнього віку у кризових життєвих ситуаціях : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Ю.М. Лыіна ; Ін-т психології ім. Г.С.Костюка АПН України. – К., 2007. – 240 с.
5. Кожевникова Е.Ю. Личностные ресурсы преодоления ситуации социально-экономической депривации : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01 / Е.Ю. Кожевникова ; Кубан. гос. ун-т. – Краснодар, 2006. – 212 с.
6. Лушин П.В. Психология личностного изменения : дис. ... д-р психол. наук : 19.00.01 / П.В. Лушин ; Ин-т психологии им. Г.С. Костюка АПН Украины. – К., 2003. – 299 с.
7. Магомед-Эминов М.Ш. Трансформация личности / М.Ш. Магомед-Эминов. – М. : Психоаналит. ассоциация, 1998. – 496 с.
8. Профілактика порушень адаптації молоді до повсякденних стресів і кризових життєвих ситуацій : навч. посіб. / Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соціальної та політ. психології ; за наук. ред. Т.М. Титаренко. – К. : Міленіум, 2011. – 272 с.
9. Титаренко Т.М. Життєвий світ особистості у межах і за межами буденності / Т.М. Титаренко. – К. : Либідь, 2003. – 376 с.
10. Чешир Н. Реабилитация Я / Н. Чешир, Г. Томе. // Московський психотерапевтический журнал. – 1996. – №4. – С. 23–27.

Стаття надійшла 05.02.2013

УДК 316.4; 303.82

У.С. Лешенок

Особливості панельних досліджень та їх потенційні можливості при вивченні соціальних процесів і явищ

Статтю присвячено узагальненню переваг і вад панельних досліджень при вивченні соціальних процесів та явищ. Обґрунтовано необхідність проведення панельних досліджень в Україні.

Ключові слова: лонгітюдні дослідження, панельні дослідження, когортний ефект, ефект панелі, ефект "обсипання", чітко фіксовані панелі, повторювані панелі, ротаційні панелі, розщеплені панелі.

This article is devoted to generalization of advantages and disadvantages of panel research in studying social processes and phenomena. The necessity of panel research in Ukraine has been justified.

Keywords: longitudinal research, panel research, cohort effect, effect of the panel, effect of sprinkling, clearly fixed panels, repetitive panels, rotary panels, split panels.

Постановка проблеми. Трансформаційні процеси, що відбуваються нині в українському суспільстві, викликають потребу в їх поглибленому аналізі та дослідженні їхнього впливу на особистість. Для цього необхідно мати зіставний динамічний ряд, який неможливо отримати на основі різномірних досліджень, що проводяться на різних вибірках та з використанням різного інструментарію. Частково цю проблему можуть вирішити моніторингові дослідження. Проте в кожному повторному опитуванні в межах моніторингу беруть участь різні люди, отже, неможливо відстежити зміни на індивідуальному рівні, і точність статистичних оцінок не завжди є достатньою для обґрунтованого висновку щодо динаміки розвитку певного

суспільного явища або процесу. Ці проблеми можна розв'язати за допомогою панельних досліджень.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Базовий методологічний апарат панельних досліджень був розроблений західноєвропейськими та американськими соціологами (П. Лазерфельд, М. Фіске та ін.) ще в першій половині ХХ ст. Сьогодні там накопичений значний науковий досвід застосування панельних досліджень в соціології (П. Лінн, Н. Бак, С. Менард та ін.), проте на пострадянському просторі зустрічаються лише окремі праці, присвячені в основному аналізу переваг і вад панельних досліджень з точки зору можливостей їх застосування в соціології (І.Ф. Девятко, В.А. Ядов).

Метою статті є визначення особливостей панельних досліджень, а також узагальнення їхніх переваг і вад для обґрунтування необхідності проведення панельних досліджень в Україні.

Лешенок Уляна Сергіївна, Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

© Лешенок У.С., 2013

Виклад основного матеріалу. Панельне дослідження є різновидом лонгitudних досліджень¹, які в цілому характеризуються періодичним збиранням інформації за допомогою одних і тих самих процедур та структурно ідентичної вибірки, що дозволяє при аналізі порівнювати інформацію за різні періоди (хвили) [4, с. 2]. Лонгitudні дослідження мають три основні мети: описати зміни, визначити їхній напрям та зробити висновок щодо їх вагомості. Особливістю панельного дослідження є те, що повторний збір інформації відбувається серед однієї сукупності респондентів, яка є цільовою групою.

Ця особливість зумовлює *ряд переваг панельних досліджень* порівняно з іншими лонгitudними дослідженнями. Головною перевагою є можливість краще проаналізувати причинно-наслідкові зв'язки. Наприклад, якщо в моніторингових дослідженнях часто вдається лише зафіксувати вплив однієї змінної на іншу, то в панельних можна не лише точно визначити залежну та незалежні змінні, а й встановити силу та напрям впливів незалежних змінних, відстежити зміни на індивідуальному рівні, порівняти поведінку респондентів, зафіксовану на даний момент, з тією, яка була зафіксована на початку дослідження.

Ще однією перевагою панельних досліджень є те, що вони дають можливість простежити динаміку певних суспільних процесів (динаміку зайнятості, зміни масштабів та профілів безробіття, бідності, соціального виключення і т.д.) та визначити їхні особливі прояви. На відміну від моніторингових досліджень, панелі дають змогу вивчати такі явища, як довготривале та застійне безробіття, спадкова бідність та поколінна соціальна мобільність, а також загалом визначити тривалість перебування в різних соціальних стратах. Статистична надійність панельних даних є значно вищою, ніж надійність інформації, зібраної в результаті моніторингових досліджень: зміни в межах кількох відсотків можуть бути статистично значимими в панельних дослідженнях і не братись до уваги в моніторингових.

При вивченні ставлення респондентів до подій, які розтягнуті в часі, панелі часто є єдиним можливим способом дослідження. Наприклад, якщо мета дослідження – порівняти ставлення респондентів до поетапних змін у соціальній програмі, то після кожного етапу реформи буде доволі складно знайти респондентів, які обізнані з попередніми правилами участі та іншими умовами програми. Саме тому в даному разі краще провести панельне дослідження, яке дозволить організувати цільову групу і послідовно опитувати респондентів після кожного етапу реформи.

Панельне дослідження доцільно використовувати й як еквівалент експерименту [1, с. 597]. Метод експерименту є ефективним у природничих науках, але його використання в соціологічному дослідженні викликає значні складнощі. Панельні дослідження можуть бути альтернативою, адже дають можливість безпосередньо простежити вплив певних подій на установки респондентів.

¹До лонгitudних досліджень також відносять: моніторингові, когортні, обстеження економічної діяльності та ін.

Ряд переваг панельних досліджень пов'язаний безпосередньо зі збором інформації. Так, використання панелей може бути ефективним, якщо дослідження передбачає не лише закриті питання, а й багато доволі складних відкритих питань, які потребують розширених відповідей.

Однією з переваг панельних досліджень є можливість врахувати ефект віку, історичний та когортний ефекти. Наприклад, якщо гіпотезою дослідження є те, що люди з віком стають більш консервативними у своїх політичних вподобаннях, то можна відібрати респондентів різного віку, опитати їх щодо політичних вподобань та порівняти отримані відповіді. Проте, можливо, старші респонденти в молодості були консервативні так само, як і тепер, а молодші респонденти не стануть з віком більш консервативними. Тобто відмінності між відповідями спричинені не ефектом віку, а належністю до різних когорт, у чому й виявляється когортний ефект. З іншого боку, можна відібрати респондентів з однієї когорти та опитувати їх кожні 5 чи 10 років; якщо наприкінці такого дослідження виявиться, що респонденти стають більш консервативними з віком, то початкова гіпотеза підтвердиться. Однак, можливо, що респонденти стали більш консервативними з причин, не пов'язаних із віком (певні історичні події, що відбулися в досліджуваній період). Тут виявляється історичний ефект [4, с. 4].

Незважаючи на перелічені переваги, панелі не набули значного поширення на пострадянському просторі через їх високу вартість. Крім того, головними вадами панельних досліджень є так звані *“ефект панелі”* та *“обсипання панелі”*. *“Ефект панелі”* пов'язаний із тенденцією респондентів змінювати свої відповіді не через об'єктивні причини, а під впливом участі в попередніх хвилях, а *“обсипання панелі”* визначається відмовами респондентів брати участь у наступних хвилях дослідження.

У літературі висвітлюються три випадки негативно-го впливу *“ефекту панелі”* на якість отриманої інформації [2, с. 52]. У першому випадку респондент змінює свої відповіді через те, що вже відповідав на ці питання раніше. З одного боку, він може прагнути бути більш послідовним у своїх відповідях, а з другого – може намагатись навмисно змінювати свої відповіді, щоб дати більш нову та цікаву інформацію. Другий випадок – зміна поведінки респондента: попередні інтерв'ю могли вплинути на зміну певних елементів його поведінки або обставин, які спонукали його до тих чи інших дій. У третьому випадку відповіді респондента змінюються під впливом зміни поведінки інтерв'юера. Інтерв'юер зближується з респондентом і може самостійно давати відповіді на деякі запитання, вважаючи, що вже досить добре його знає, або ж не ставити всі запитання чітко та повністю. У такому разі не буде зміни відповідей. У протилежній ситуації відбувається необґрунтована зміна відповідей респондента, коли він намагається виглядати інакше в очах інтерв'юера, якого вже добре знає.

“Обсипання панелі” може виникати не лише внаслідок відмов від участі, а й при недосяжності респондента (через його переїзд тощо). Зрозуміло, що можна знайти нову адресу учасника панелі, використовуючи інформацію про нього, отриману під час попередніх опитувань та від інтерв'юера, який може дізнатись нову адресу, звернув-

шись до інших мешканців будинку. Але в будь-якому разі це спричинює зростання часових та матеріальних затрат. У літературі, пов'язаній з панельними дослідженнями, наводиться ряд соціально-демографічних характеристик респондентів, які найчастіше відмовляються від участі в наступних хвилях [2, с. 16]. На основі цих характеристик можна виокремити певні групи населення, для яких рівень відповідей буде нижчим як під час першої, так і під час наступних хвиль: люди літнього віку, люди з низьким рівнем доходу, респонденти з нижчим рівнем освіти, одинаки, представники етнічних меншин, домогосподарства з високим рівнем мобільності.

Відмови від участі в наступних хвилях та недосяжність респондентів спричиняють зсуви в оцінках параметрів вибіркової сукупності, оскільки вибування респондентів з панелі відбувається не випадково: вибувають представники певних соціально-демографічних груп, чий відповіді, ймовірно, розходилися б із відповідями тих, хто лишається в панелі.

Панельні дослідження мають *ряд методичних особливостей*, які відрізняють їх від одноразових досліджень. Однією з таких особливостей є дизайн вибірки. Щоб обрати доцільний у даному дослідженні дизайн вибірки, дослідники використовують інформацію про часові межі всіх майбутніх хвиль дослідження та методи збору, які будуть використовуватись. Додатково оцінюється ступінь мобільності членів панелі протягом проведення усіх хвиль дослідження [2, с. 62].

Вибіркова сукупність у панельному дослідженні має бути чітко визначена в часі та в інших вимірах. Через брак точної інформації про членів вибіркової сукупності дослідники вимушені змінювати дизайн вибірки під час кожної нової хвилі [2, с. 63].

Можна виділити *п'ять основних типів панельних досліджень* залежно від типу вибірки: чітко фіксовані панелі (fixed panel), чітко фіксовані панелі плюс народжені (fixed panel plus "births"), повторювані панелі (repeated panel), ротаційні панелі (rotating panel), розщеплені панелі (split panel) [3].

Чітко фіксовані панелі передбачають збір інформації серед одних і тих самих респондентів кілька разів поспіль. Після початкового відбору одиниць спостереження вибірка не зазнає жодних змін. Такий дизайн вибірки можна вважати класичним, але його не завжди можна реалізувати протягом усього дослідження, перш за все через "обсипання панелі".

Фіксовані панелі плюс народжені, на відміну від попереднього типу, передбачають регулярні вибірки серед населення, яке на момент проведення попередніх хвиль не досягло нижньої вікової межі, встановленої в дослідженні. Таким чином, до кожної нової хвилі панельного дослідження додаються нові учасники. Такий дизайн вибірки може не мати жодних переваг порівняно з чітко фіксованими панелями, якщо протягом періоду проведення панельного дослідження кількість осіб, яка досягла нижньої вікової межі, є незначною. Більшість панельних обстежень домогосподарств мають саме такий дизайн вибірки: вибірка "народжених", тобто осіб, які досягли повноліття, додається до кожної хвилі.

При повторюваних панелях проводиться серія

панельних досліджень, які перетинаються або не перетинаються в часі. При цьому кожна панель репрезентує еквівалентні генеральні сукупності, тобто одна й та сама група населення досліджується в різні періоди.

Ротаційні панелі передбачають, що частина одиниць спостереження замінюється під час кожної хвилі, але кожна одиниця спостереження (респондент, домогосподарство та ін.) залишається у вибірці протягом однакової кількості хвиль. Це один із способів зменшити "обсипання": один і той самий респондент бере участь не в кожній хвилі дослідження, а, наприклад, через одну. Таким чином, учасники менше «втомлюються» від опитування і довше лишаються в панелі.

При розщеплених панелях відбувається комбінування панельних та моніторингових вибірок під час кожної хвилі. Найбільш поширеним дизайном розщепленої панелі є дослідження, в якому здійснюють одну панельну вибірку та додаткову моніторингову. Це також спосіб боротьби з "обсипанням". За рахунок моніторингової вибірки опитування залишатиметься репрезентативним для встановленої генеральної сукупності, незважаючи на зменшення кількості членів панелі. При цьому дослідники все одно матимуть можливість відстежувати певні процеси на індивідуальному рівні з використанням зіставного динамічного ряду.

Опитування респондентів у панельних дослідженнях теж має певні особливості. Його часто називають залежним інтерв'юванням [2, с. 56]: зібрана інформація включає в себе відповіді на запитання, які вже ставилися респонденту в попередніх інтерв'ю. Проведення залежного інтерв'ювання має дві основні переваги: по-перше, воно знижує часові і, відповідно, матеріальні затрати та дає можливість поставити додаткові запитання; по-друге – підвищує якість зібраної інформації. Однак воно може і негативно впливати на цю інформацію.

Виділяють два основні типи залежного інтерв'ю: дієве і реактивне [2, с. 56]. У першому випадку точно повторюється запитання, яке було в попередній хвилі, та уточнюється, чи відбулися зміни з часу останнього опитування. Наприклад: "Коли ми опитували Вас востаннє, Ви отримували соціальну допомогу. Чи Ви досі її отримуєте?". При реактивному інтерв'ю респонденту ставиться незалежне запитання ("На даний момент Ви отримуєте будь-які доходи чи виплати з перерахованих нижче джерел?"), а уточнює – тільки якщо в цьому є потреба. Наприклад, якщо соціальні виплати не були відмічені: "Чи можу я уточнити? Коли ми опитували Вас востаннє, Ви отримували соціальну допомогу. Чи Ви досі її отримуєте?".

Техніка залежного інтерв'ювання може підвищити якість інформації, знижуючи вплив такого негативно чинника, як зсуви вибірки в бік найбільш активних учасників (і, відповідно, певних соціально-демографічних груп) та в бік соціально бажаних відповідей. Ця техніка дає також змогу потенційно зменшити ефект запам'ятовування, оскільки при кожній наступній хвилі інтерв'юер по-новому будує запитання [2, с. 58].

Ще однією перевагою техніки залежного інтерв'ювання є зниження затрат часу на проведення інтерв'ю та навантаження на респондента. Наприклад, респондента запитують, чи змінилося його місце роботи з

часу останнього опитування. Якщо не змінилося, то всі наступні запитання щодо роботи (галузь, організація, посада, тривалість робочого дня) не ставляться.

Отже, панельні дослідження мають ряд переваг, які роблять їх унікальним інструментом для аналізу соціальних процесів. Численні дослідження цих процесів в Україні не дають відповіді на основні питання: яка визначальна причина змін у відповідях респондентів та як ті чи інші процеси впливають на зміну світосприйняття й світоглядних позицій окремих груп та суспільства в цілому. Панельні дослідження могли б дати більш точні відповіді на ці питання і тим самим стати дієвим інструментом при розробці державної політики та здійсненні різних впливів на окремі групи населення або суспільство в цілому.

Загальноукраїнська панель, на зразок панельних досліджень у країнах Західної Європи та США, могла б забезпечити отримання такої інформації. Перспективи цього дослідження пов'язані перш за все з вивченням динаміки суспільних процесів та змін на індивідуальному рівні. Так, для України є актуальним дослідження бідності та соціальної ексклюзії, безробіття та економічної активності населення, соціального статусу та статусу на ринку праці, соціальної та трудової мобільності, задоволеності життям та бачення власних перспектив у майбутньому, електоральних та міграційних установок і т.д.

Панельні дослідження можуть бути дієвим інструментом при комплексному вивченні ринку праці, оскільки дають можливість фіксувати динаміку зайнятості в розрізі сфер діяльності та професій на індивідуальному рівні, простежувати відповідність набутої професії та освіти зайнятості впродовж тривалого періоду життя. Панельні дослідження дають можливість вивчати події, розтягнуті в часі; на їх основі можна зробити висновки щодо ефективності проведених реформ, ставлення до них населення.

З огляду на те, що в Україні проводиться ряд реформ у різноманітних суспільних сферах, питання оцінки ефективності здійснених перетворень та їх впливу на різні групи суспільства є вкрай актуальним.

Висновки. Панельні дослідження мають ряд суттєвих особливостей. Насамперед, це стосується дизайну вибірки та технік інтерв'ювання, які використовуються при опитуваннях респондентів.

Головною перевагою панельних досліджень є значно ширші пошукові та аналітичні можливості. Використання панелей є доцільним, коли дослідження передбачає вивчення причинно-наслідкових зв'язків та соціальних впливів, специфічних динамічних зрушень або подій, розтягнутих у часі, а також поглиблений аналіз певних явищ чи процесів з високою статистичною надійністю. Лише за допомогою панелей можна розрізняти ефект віку, ефект когорти та історичний ефект, відстежувати зміни на індивідуальному рівні в розрізі поколінь.

Вадами панельних досліджень є "обсипання панелі", коли респонденти починають відмовлятися від участі в наступних хвилях, що спричиняє поступове зменшення вибіркової сукупності і необхідність її оновлення. Якість зібраної інформації може погіршуватись внаслідок "ефекту панелі", тобто змін у відповідях респондентів через їх участь у попередніх хвилях.

Панельні дослідження мають потенціал при вивченні таких явищ та процесів, як безробіття і бідність, зайнятість та умови життя, електоральні установки та соціально-самопочуття населення. Запровадження загальноукраїнської панелі могло б відкрити серйозні перспективи не тільки для наукових досліджень, а й сприяло б пошуку обґрунтованих політичних рішень та розв'язанню широко-спектра практичних проблем на державному рівні.

Список використаних джерел

1. Lazarsfeld P., Fiske M. The "panel" as a new tool for measuring opinion. – The public opinion quarterly, Vol. 2, No.4 (Oct.,1938), pp. 596-612.
2. Lynn P., Buck N. "A review of methodological research pertinent to longitudinal survey design and data collection". ISER Working Paper 2005-29. Colchester: University of Essex.
3. Lynn P. Methodology of Longitudinal Surveys. – John Wiley and Sons Ltd, 2009, 414 p.
4. Menard S. Handbook of Longitudinal Research. – (Sage university paper series. Quantitative application in social science; no. 07-76).
5. Vipola I., Landau D. Panel Research/http://www.cs.tut.fi/~ihtesem/s2004/luentomatskut/LandauVilpola_panels_211104.pdf

Стаття надійшла 27.05.2013

Мінсоцполітики: мета державних стандартів – підвищити якість надання соціальних послуг

Впровадження державних стандартів соціальних послуг дозволить підвищити якість та забезпечити повний обсяг надання таких послуг громадянам. Про це заявила директор Департаменту соціальних послуг Міністерства соціальної політики України Ірина Тарабукіна під час засідання круглого столу «Державні стандарти соціальних послуг літнім людям», який відбувся у Києві за підтримки Фонду народонаселення ООН.

Наказом Мінсоцполітики від 16.05.2012 № 282 затверджено Порядок розроблення державного стандарту соціальної послуги. На сьогодні вже розроблено проекти 8 таких стандартів.

Державними стандартами надання соціальних послуг буде уніфіковано згідно з багатьма критеріями: місце і строки, доступність та ін. Також всі стандартизовані послуги будуть оцінюватися за однією шкалою після їх надання.

«Разом з цим, нашою метою є не тільки надання соціальних послуг громадянам, що потрапили у складні життєві обставини, а й запровадження механізму запобігання виникненню подібних обставин», – сказала фахівець.

14 червня 2013 р.

За матеріалами сайту <http://www.mlsp.gov.ua/labour/control/uk/index>